

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ РЯТУВАЛЬНИКІВ З ПРОЯВАМИ У НИХ ДЕФОРМАЦІЙНИХ ЗМІН

У статті розглянута проблема соціально-психологічної адаптації фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України. Досліджено основні складові соціально-психологічної адаптації рятувальників. Достовірно доведено існування тісного взаємозв'язку між особливостями соціально-психологічної адаптації у рятувальників та рівнем їх власної відповідальності за збереження життя та здоров'я інших людей, який виступає основною специфічною відмінністю професійної діяльності працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України.

Ключові слова: соціально-психологічна адаптація, професійна деформація.

В статтє рассмотрена проблема социально-психологической адаптации специалистов аварийно-спасательных подразделений МЧС Украины. Исследованы основные составляющие социально-психологической адаптации спасателей. Достоверно доказано существование тесной взаимосвязи между особенностями социально-психологической адаптации у спасателей и уровнем их собственной ответственности за сохранение жизни и здоровья других людей, который выступает основным специфическим отличием профессиональной деятельности работников аварийно-спасательных подразделений МЧС Украины.

Ключевые слова: социально-психологическая адаптация, профессиональная деформация.

The problem of the social-psychological adaptation of the search-and-rescue services of the Ministry of Emergency Situations of Ukraine is considered in the article. The components of the social-psychological adaptation of the rescuers. It is proved that there is the existence of close correlation between features of social-psychological adaptation of rescuers and the level of their personal responsibility for preserving life and health of other people. This close correlation is the main specific peculiarity of professional work of the search-and-rescue services of the Ministry of Emergency Situations of Ukraine.

Key words: social-psychological adaptation, professional deformation.

Постановка проблеми. Огляд статистики щодо кількості надзвичайних ситуацій у нашій державі ще раз підтверджує, що сьогодні однією з найважливіших є професія рятувальника. При цьому не можна замовчувати, що за кожним врятованим життям стоїть надвисока «ціна», яку «сплачують» фахівці МНС. Постійний вплив стрес-чинників професійної діяльності, ризик власного травмування чи поранення та високий ступінь відповідальності за збереження життя інших людей зумовлюють виникнення та розвиток особистісних змін у самих рятувальників.

Однією з важливих умов зменшення кількості негативних змін у структурі особистості рятувальників виступає їх соціально-психологічна адаптація до виконання завдань за призначенням.

Адаптаційні можливості виступають найважливішим чинником, який визначає ефективність прогнозування виникнення професійної деформації серед фахівців АРП, саме тому проблема соціально-психологічної адаптації рятувальників потребує детального вивчення та аналізу. Розвиток адаптаційних здібностей особистості підвищує вірогідність нормального функціонування фахівця та ефективного виконання ним професійної діяльності, особливо при збільшенні

інтенсивності впливу психогенних факторів професійної сфери.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як засвідчують окремі дослідження, професійна адаптація працівників ризиконебезпечних професій представляє собою комплексний процес пристосування особистості до вимог професії, умов праці, завдань та змісту кожної конкретної спеціальності з урахуванням специфіки діяльності та особливостей колективу [1; 4; 7]. Рівень розвитку професійної адаптації визначає інтервал змін умов та характеру діяльності, у межах якого протікає адаптація для конкретного фахівця.

Адаптація – це не тільки процес, але й властивість будь-якої саморегульованої системи, що полягає у здатності пристосовуватись до мінливих умов оточуючого середовища. Рівень розвитку даної властивості визначає характер змін в умовах професійної діяльності [4].

Особливості адаптації багато у чому залежать від індивідуальних психологічних властивостей, що визначають адекватність регуляції функціонального стану особистості у різних умовах життєдіяльності. Якщо дані психологічні властивості при виконанні завдань за призначенням викликають процес дезадаптації, що проявляється у вигляді

внутрішньої неузгодженості та суб'єктивної напруги, це являє собою ознаки професійної деформації особистості фахівця [2; 3].

На нашу думку, соціально-психологічна адаптація представляє собою інтегральну характеристику психічного розвитку та виступає фактором, що зумовлює успішність виконання завдань за призначенням в екстремальних умовах діяльності та впливає на особливості формування професійної деформації серед працівників аварійно-рятувальних підрозділів, тому потребує детального вивчення.

Вплив екстремальних факторів професії на особистість фахівця визначає лише особливості протікання адаптаційних процесів її носіїв. Тому актуальність вивчення особливостей соціально-психологічної адаптації для успішної професійної життєдіяльності та збереження здоров'я працівників АРП МНС України беззаперечна.

Мета виявлення взаємозв'язку соціально-психологічної адаптації рятувальників з проявами у них деформаційних змін.

На першому етапі емпіричного дослідження нами було проаналізовано соціально-демографічні характеристики респондентів. Дослідницька робота проводилась на базі аварійно-рятувальних підрозділів ГУ МНС України в Харківській області. Усього в дослідженні взяли участь 86 працівників. Вік обстежуваних складає від 28 до 42 років; 78,11% респондентів мають вищу освіту, близько 21,89% – неповну вищу або середню освіту; стаж роботи в системі МНС складає від 3 до 18 років. 53,24% особового складу мають стаж служби в МНС України від 3 до 9 років, 46,76% – від 10 до 18 років.

Розподіл досліджуваних на групи було проведено відповідно до коефіцієнта психологічної «вартості» професійної діяльності кожного конкретного виду діяльності у межах АРП МНС шляхом ранжування респондентами основних стрес-факторів професійної діяльності, які раніше були застосовані в дослідженнях Л.О. Гонтаренко, А.С. Куфлієвського [2; 5]. Основним фактором, що визначає коефіцієнт психологічної «вартості» професійної діяльності рятувальників виступає ступінь власної відповідальності працівників за збереження життя та здоров'я інших людей. Відповідно до ступеня власного відповідальності і були сформовані дві групи.

Першу групу утворили працівники пожежно-рятувальних підрозділів (ці фахівці характеризуються вищим ступенем власної відповідальності); *другу групу* – працівники

аварійно-рятувальних підрозділів (вони характеризуються меншим ступенем власної відповідальності).

Оскільки ступінь власної відповідальності рятувальників за збереження життя та здоров'я інших людей виступає головною специфічною відмінністю їх професійної діяльності, то саме він є визначальним критерієм особливостей формування професійної деформації фахівців АРП. Тому психологічну категорію професійної деформації у межах діяльності МНС визначено нами як комплекс взаємопов'язаних змін окремих якостей та особистості в цілому, що залежить від ступеню власної відповідальності фахівців АРП МНС за збереження життя та здоров'я життя інших людей.

Виклад основного матеріалу дослідження.

На нашу думку, оцінку професійної деформації доцільно здійснювати з урахуванням особливостей адаптації фахівців аварійно-рятувальних підрозділів, тому що від процесу адаптації багато у чому залежить оптимізація функціонування систем організму та збалансованість у системі «людина-техніка-людина», до якої належить професія рятувальника.

Виходячи з особливостей типу професії «людина-техніка-людина», де об'єктом та суб'єктом діяльності є як окрема особистість, так і група людей, в якій важливими професійними якостями виступають комунікативність та орієнтація на побудову стосунків, нами була застосована «Методика діагностики соціально-психологічної адаптації» К. Роджерса, Р. Даймонда, спрямована на вивчення особливостей соціально-психологічної адаптації та пов'язаних з нею рис особистості.

Вивчення особливостей соціально-психологічної адаптації фахівців АРП МНС України з різними типами власної відповідальності дозволяє розглянути загальні складові зазначеного явища, а саме:

- рівень адаптації;
- особливості самосприйняття особистості;
- здатність сприймати оточуючих з урахуванням їх індивідуальних особливостей;
- емоційна комфортність;
- рівень інтернальності та здатність брати на себе відповідальність за результати виконуваної діяльності;
- прагнення до домінування;
- рівень ескапізму.

Питання психології

Отримані при проведенні дослідження дані щодо складових соціально-психологічної адаптації фахівців АРП МНС України з урахуванням рівня власної відповідальності за збереження життя і здоров'я інших людей

дозволяє проаналізувати основні індивідуальні відмінності респондентів у досліджуваних групах. Дані результати представлено у таблиці 1.

Таблиця 1.

Рівні виразності складових соціально-психологічної адаптації фахівців аварійно-рятувальних підрозділів у досліджуваних групах

Показник	Рівень виразності	1 група (%)	2 група (%)	ϕ^*
Адаптація	Високий	36,28	26,46	2,06*
	Середній	34,07	32,77	0,33
	Низький	29,65	40,77	2,51*
Самосприйняття	Високий	22,49	21,18	0,23
	Середній	46,11	50,06	1,23
	Низький	31,40	28,76	0,55
Прийняття інших	Високий	42,58	33,33	2,23*
	Середній	33,21	35,29	0,54
	Низький	24,21	31,38	2,15*
Емоційна комфортність	Високий	24,95	31,62	2,23*
	Середній	33,20	37,74	1,04
	Низький	41,85	30,64	3,09**
Інтернальність	Високий	54,68	31,96	4,71**
	Середній	27,55	32,34	1,31
	Низький	17,77	35,70	4,26**
Прагнення до домінування	Високий	38,16	32,04	1,82
	Середній	31,14	31,38	0,09
	Низький	30,70	36,58	1,73
Ескапізм	Високий	34,66	43,52	2,87*
	Середній	39,22	34,31	1,56
	Низький	26,09	22,17	0,52
* $p \leq 0,05$				
** $p \leq 0,01$				

Порівняльний аналіз рівнів виразності складових соціально-психологічної адаптації у досліджуваних групах дозволив відзначити низку достовірних відмінностей.

За показником «Адаптація» було встановлено, що у фахівців з вищим ступенем власної відповідальності за збереження життя інших людей достовірно частіше, ніж у фахівців 2-ої групи, проявляється високий рівень виразності показника (36,28% проти 26,46%, при $p \leq 0,05$) та, відповідно, низький рівень адаптації у більшій мірі характерний для фахівців з нижчим ступенем власної відповідальності (40,77% проти 29,65%, при $p \leq 0,05$).

Більші адаптивні можливості працівників пожежно-рятувальних підрозділів, у порівнянні з представниками іншої групи, більшою мірою зумовлюють здатність фахівців об'єктивно оцінювати нову ситуацію, швидко пристосовуватись до незнайомих умов при виконанні завдань за призначенням. При більшому ступені

власної відповідальності їх розвинені адаптивні навички сприяють встановленню та підтримці нових контактів, побудові конструктивної взаємодії. При цьому фахівці аварійно-рятувальних підрозділів переживають труднощі у пристосуванні до умов, що можуть виникати під час ліквідації лиха. Враховуючи те, що саме вони з більшими ускладненнями реагують на зміни, можна передбачити, що менший ступінь їх власної відповідальності виступає у якості суб'єктивного механізму психологічного захисту від професійної та особистісної деформації в умовах професійної діяльності.

Одним із основних елементів соціально-психологічної адаптації особистості є її самосприйняття. Самосприйняття представляє собою побудову образу самого себе на основі процесу систематичного спостереження за власною поведінкою, інтроспективними даними про фізіологічні, перцептивні, інтелектуальні процеси. На основі процесу самосприйняття будується процес самооцінювання та

самопідкріплення, тобто самосприйняття допомагає людині окреслити в собі позитивні та негативні властивості з метою корекції останніх, що надає змогу вчасно спрямувати зусилля та визначити напрямок саморозвитку та самовдосконалення. Самосприйняття забезпечує константність особистості при змінах в оточуючому середовищі та при зміні власних поглядів, установок та можливостей. Важливими механізмами самосприйняття виступають: ідентифікація, самоідентифікація, соціально-психологічна перцепція, стереотипізація особистості.

Нами не було зафіксовано достовірних відмінностей за даним показником між групами респондентів. Аналізуючи отримані результати, можна сказати, що незалежно від ступеня власної відповідальності близько половини працівників аварійно-рятувальних підрозділів характеризуються середнім рівнем сприйняття власної особистості, тобто даний показник не впливає на особливості деформаційних процесів серед рятувальників.

Оскільки дана шкала включає в себе два полярні полюси – сприйняття та несприйняття себе, можна передбачити, що для досліджуваних характерні ознаки обох полюсів. Так, сприйняття людиною себе вказує на психологічну зрілість та повноцінність її особистості. Дана якість допомагає особистості розвиватися, ефективно функціонувати у сфері міжособистісних стосунків, будувати стратегію самореалізації та в цілому почувати себе гармонійно. Несприйняття себе, особливо у професійній сфері, навпаки провокує розвиток постійного відчуття незадоволення собою, емоційного та професійного напруження та викликає особистісні та професійні зміни, що мають конкретні прояви: зниження рівня самооцінки, втрата впевненості в своїх силах та можливостях. Це в свою чергу негативно відбивається на якості виконання фахівцем власних професійних обов'язків: по-перше, через неадекватність їх розуміння, по-друге, через відсутність у працівника ієрархії цінностей та життєвих орієнтацій.

Наступні достовірні відмінності було зафіксовано у частоті вибору показника «Прийняття інших». Високий рівень прийняття інших людей (постраждалих,

колег) частіше демонструють фахівці пожежно-рятувальних підрозділів (42,58% проти 33,33%). Результати достовірні на рівні $p \leq 0,05$. Фахівці аварійно-рятувальних проявляють нижчий рівень прийняття інших (31,38%) у порівнянні з фахівцями 1-ої групи (24,21%). Результати також достовірні на рівні $p \leq 0,05$. Отже, фахівці пожежно-рятувальних підрозділів здатні виявляти вищий рівень емпатії, рефлексії у ситуаціях міжособистісної взаємодії, що сприяє більш інтенсивним процесам формування першого етапу професійної деформації – емоційного, а потім і професійного вигорання. Оскільки прийняття інших припускає оцінку та розуміння людиною її поведінки, принципів, цінностей, життєвих переконань, то працівникам аварійно-рятувальних підрозділів у першу чергу необхідно працювати над розвитком навичок механізмів сприйняття: ідентифікації – розуміння інших за допомогою тотожності його особистості зі своєю; рефлексії – розуміння інших за допомогою прийняття їх думок та поглядів; емпатії – розуміння інших шляхом прийняття їх емоційного стану та почуттів. Отже, сприйняття інших – насамперед робота над своєю особистістю, над своїм внутрішнім світом та власними переконаннями серед рятувальників з вищим ступенем власної відповідальності за збереження життя інших людей.

Стосовно складової соціально-психологічної адаптації «Емоційна комфортність» було встановлено, що достовірні відмінності у групах досліджуваних спостерігаються за показниками високого та низького рівнів. Так, лише у 24,95% випробуваних 1-ої групи зафіксовано високий рівень емоційної комфортності, при тому, що у 2-ій групі аналогічна тенденція спостерігається у 31,62% досліджуваних. Результати достовірні на рівні $p \leq 0,05$.

Працівникам пожежно-рятувальних підрозділів, у порівнянні з представниками 2-ої групи, більшою мірою властивий низький рівень емоційної комфортності (41,85% проти 30,64%). Результати достовірні на рівні $p \leq 0,01$. За показниками середнього рівня емоційної комфортності достовірних відмінностей виявлено не було.

Таким чином, спираючись на отримані результати, можна зробити висновок, що

фахівцям аварійно-рятувальних більшою мірою властива врівноваженість та психологічна стійкість. Менший рівень їх власної відповідальності на неусвідомлюваному рівні може виступати передумовою збереження стабільного емоційного фону як механізму захисту від професійного вигорання як початкового етапу професійної деформації. Високий рівень власної відповідальності працівників пожежно-рятувальних підрозділів за результати виконуваної діяльності зумовлює переживання емоційного дискомфорту під час виконання завдань за призначенням. Таким чином, можна припустити, що особливості емоційної сфери цих фахівців зумовлюють їх більшу схильність до формування професійних деформаційних змін.

Важливішою складовою соціально-психологічної адаптації виступає рівень інтернальності особистості. Інтернальність представляє собою інтегральну характеристику особистості, що пов'язує відчуття відповідальності та готовність до активної, мотивованої поведінки та відображає здатність особистості брати на себе відповідальність за свої вчинки, поведінку, прийняття рішень тощо. Рівень інтернальності фахівців відіграє важливу роль у процесі саморегуляції поведінки, самоконтролю, у встановленні та підтримці міжособистісних стосунків. Дану характеристику варто віднести до числа тих факторів, що забезпечують рівень стресостійкості фахівців-рятувальників та визначають особливості їх поведінки при виконанні завдань за призначенням. В основі інтернальності знаходиться концепт локусу контролю, який і визначає сферу, де зосереджена відповідальність особистості за всі події, що відбуваються в його житті: оточуюче середовище чи внутрішні ресурси особистості.

Отримані результати свідчать про існування достовірних відмінностей за показниками інтернальності між групами респондентів на високому та низькому рівнях. Так, встановлено, що працівникам пожежно-рятувальних підрозділів, у порівнянні з представниками 2-ої групи, більшою мірою властивий високий рівень інтернальності (54,68% проти 31,96%). Результати достовірні на рівні $p \leq 0,01$.

Низький рівень інтернальності достовірно частіше зустрічається серед працівників аварійно-рятувальних підрозділів (35,70% проти 17,77%, при $p \leq 0,01$).

Таким чином, з огляду профілактики виникнення професійної деформації високий рівень власної відповідальності працівників пожежно-рятувальних підрозділів за збереження життя інших людей дозволяє розглядати їх високий рівень інтернальності у першу чергу як психологічний ресурс, завдяки якому можливе коригування самооцінки та формування психологічної стійкості у ситуаціях зіткнення з професійним стресом.

Що стосується виразності показника «Прагнення до домінування», то серед фахівців-рятувальників 1-ої групи превалює високий рівень прояву показника (38,16%), тобто вони свідомо готові брати (і беруть!) на себе відповідальність за всі процеси, що відбуваються у їх професійній та позапрофесійній сфері. Серед респондентів 2-ої групи низький рівень виразності показника (36,58%) свідчить про те, що представники аварійно-рятувальних підрозділів намагаються уникати відповідальності, у ситуаціях, що вимагають швидкого прийняття рішень воліють бути непримітними, схильні підкорюватись більш сильній особистості та перекладати на неї всю відповідальність, у такий спосіб вони намагаються опозиціонувати себе та уникати професійної деформації. При цьому відмінності між групами не досягають рівня статистичної значущості.

Останню пару достовірних розходжень було визначено стосовно показника «Ескапізм», який характеризується уникненням особистості або свідомим відходом від проблем, що можна порівняти з механізмом психологічного захисту особистості з більш високим ступенем самоконтролю. Встановлено, що достовірно більша кількість фахівців з меншим ступенем власної відповідальності схильна демонструвати високий рівень ескапізму (43,52% проти 34,66%, при $p \leq 0,05$), тобто їх соціально-психологічна адаптація свідомо полегшується у такий спосіб – уникнення проблем. Фахівці з вищим ступенем власної відповідальності здатні вирішувати проблеми у професійній діяльності, що може викликати труднощі на шляху соціально-

Питання психології

психологічної адаптації та сприяти формуванню їх професійної деформації.

Таким чином, отримані результати дозволяють зробити висновок про те, що процес соціально-психологічної адаптації працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України – надзвичайно складний та багатогранний процес і неможливо одностайно сказати, для якої з досліджуваних груп вибірки він буде складнішим (легшим). Але за результатами нашого дослідження можна стверджувати, що специфіка професійної діяльності

рятувальників визначає ті головні компоненти, які більшою мірою зумовлюють особливості формування професійної деформації цих фахівців. Специфічні особливості соціально-психологічної адаптації працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України визначають напрямок розвитку професійної деформації та надають можливість подальшої розробки механізмів профілактики професійної деформації у працівників АРП МНС України.

Література

1. Антипов В.В. Психологическая адаптация к экстремальным ситуациям / В.В. Антипов – М. : ВЛАДОС, 2004. – 173 с.
2. Гонтаренко Л.О. Професіографічний аналіз діяльності працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику МНС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / Л.О. Гонтаренко. – Харків, 2008. – 22 с.
3. Євсюков О.П. Психологічне прогнозування професійної надійності фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.09 / Євсюков Олександр Петрович. – Х., 2007. – 192 с.
4. Зивзах М.В. Психологические дезадаптационные реакции у сотрудников органов внутренних дел (диагностика, психокоррекция и профилактика) : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.09 / Зивзах Маркел Вячеславович. – Х., 2007. – 186 с.
5. Куфлієвський А.С. Соціально-психологічні детермінанти розвитку синдрому «вигорання» серед працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / А.С. Куфлієвський. – Харків, 2006. – 22 с.
6. Медведєв В. С. Проблеми професійної деформації співробітників ОВС (теоретичні та прикладні аспекти): Монографія / Медведєв В.С. – К.: Національна академія внутрішніх справ України. – 1996. – 192 с.
7. Сельє Г. Очерки об адаптационном синдроме / Ганс Сельє. – Москва : Медицина, 1960. – 254с.
8. Ядов В.А. Психологические проблемы социальной регуляции / Владимир Александрович Ядов. – Москва : Прогресс, 1976. – 276 с.